

Οι οθωμανικοί κουλέδες της Κρήτης: το ιστορικό πλαίσιο, το δίκτυο και ο κτιριακός τύπος.

Νίκος Σκουτέλης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης
Εργαστήριο «Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός – Τόποι, Τοπία, Μετασχηματισμοί»

Ηλίας Κολοβός, Αναπληρωτής Καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας Πανεπιστημίου
Κρήτης

Στη διάρκεια της πλέον επίμονης και αιματηρής από όλες τις επαναστατικές κινητοποιήσεις των ορθόδοξων χριστιανών της Κρήτης στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, μεταξύ των ετών 1866-1868, η οποία εξελίχθηκε σε σειρά μαχών κατά μήκος του νησιού, ο Μεγάλος Βεζίρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Μεχμέτ Εμίν Ααλής Πασάς (1867-1871) μετέβη ο ίδιος στην Κρήτη, το φθινόπωρο του 1867, για να χειριστεί προσωπικά την διπλωματική πλευρά της υπόθεσης, παραχωρώντας μάλιστα, στις 8 Ιανουαρίου 1868, τον *Οργανικό Νόμο (nizamname)*.¹ Ως αρχιστράτηγος των δυνάμεων στην Κρήτη μετέβη στις 15 Οκτωβρίου 1867 ο έμπειρος στρατιωτικός και διδάσκων στην Σχολή Πολέμου (*Harbiye*) Χουσεΐν Αβνή Πασάς.² Ένα υπόμνημα του τελευταίου, με ημερομηνία 13/24 Φεβρουαρίου 1868, που φυλάσσεται στην Κωσταντινούπολη, στο Οθωμανικό Αρχείο Πρωθυπουργίας (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*)³ καταγράφει αναλυτικά την χάραξη, με διαταγή του Μεγάλου Βεζίρη, μιας σειράς «**γγραμμών φρουρήσης**» (*hatt-ı muhafaza*) στο εσωτερικό του νησιού, **μέσω ανέγερσης οχυρώσεων (kule: κουλέδων)**. Στόχος, όπως καταγράφεται στο υπόμνημα του Χουσεΐν Αβνή Πασά, ήταν «να αποκοπεί η συγκέντρωση και η ενότητα των ληστοσυμμοριτών» (*eşkiya firkalarının ictima ve ittihadlarını kat'a bir yol bulmak için*), οι οποίοι θα εξαναγκάζονταν να ζητήσουν έλεος (*aman*). Για το

¹ Για την επανάσταση του 1866-68 στην Κρήτη βλ. Καλλιβρετάκης 2003, σ. 373-388. Βλ. επίσης Καλλιβρετάκης 1998, για τη μοναδική οπτική γωνία του ρομαντικού επαναστάτη και κομμουνάρου Γουσταύου Φλουράνης που συμμετείχε ως εθολοντής στην επανάσταση. Για τον Μεχμέτ Εμίν Αλή Πασά, σημαντική προσωπικότητα της εποχής των μεταρρυθμίσεων (*Tanzimat*) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. τη βιογραφία του στην *Encyclopaedia of Islam*, τόμ. I, σ. 396-398 (H. Bowen).

² Βλ. *Encyclopaedia of Islam*, τ. III, σ. 621 (E. Kuran). Ως αποτέλεσμα της επιτυχίας του στην καταστολή της επαναστατικής κινητοποίησης των ορθόδοξων χριστιανών στην Κρήτη, ο Χουσεΐν Αβνή προήχθη στις 12 Φεβρουαρίου 1869 από τον Ααλή Πασά σε σερασκέρη (αρχιστράτηγο) του οθωμανικού στρατού, υιοθετώντας το πρωσικό μοντέλο στρατιωτικής οργάνωσης.

³ Οθωμανικό Αρχείο Πρωθυπουργίας (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), İ.MTZ.GR (Eyalât-ı Mümtaze Girid İradeleri) φάκ. 11 υποφ. 301.1.2.

λόγο αυτό, είχε αποφασιστεί να χαραχθούν οι εξής τέσσερις γραμμές φρούρησης κατά μήκος της Κρήτης, μέσω ανέγερσης κουλέδων:

- στην ανατολική πλευρά του νησιού, από την Ιεράπετρα στην Παχιά Άμμο (*cezirenin şarki cihetinde Yerapetra'dan Paşyamo'ya kadar bir hatt-ı muhafaza tertib olunmuş*). «Επειδή το σημείο αυτό είναι το στενότερο του νησιού, η γραμμή αυτή μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή με ευκολία.» (*ve orası cezirenin ele dar bir mahalle olmak hasebiyle bissuhule o hattın temini mümkün olunup*). Η κατασκευή αυτών των κουλέδων είχε ξεκινήσει ήδη προ του Φεβρουαρίου 1868.
- Επίσης, κρίθηκε αναγκαία η χάραξη μιας ακόμη αμυντικής γραμμής μεταξύ Χάνδακα και Τυμπακίου (*bunun gibi Kandiye ile Dibaki'ye beynende dahi bir hatt-ı müdafaa ittihazı lâbud görünüp*).
- Ακόμη, «με στόχο να προστατευθεί και η δυτική πλευρά του νησιού, ορίστηκε μια χερσαία αμυντική γραμμή φρούρησης που ξεκινά από τα Χανιά και πηγαίνει στον Αλικιανό, περνώντας από τους Λάκκους και την Κάντανο, καταλήγει στο Καστέλι Σελίνου. Καθώς το σημείο των Λάκκων, όπου ενώνονται οι δρόμοι της Κισσάμου, του Σελίνου και του Ομαλού, είχε καταληφθεί παλαιότερα, ξεκίνησαν εκεί οι απαραίτητες κατασκευές με μεγάλη φροντίδα, ώστε, με τη βοήθεια του Θεού και συνδράμοντος του καιρού να ολοκληρωθεί εντός δύο εβδομάδων η ανέγερση των κουλέδων που βρίσκονται υπό κατασκευή *τώρα* (Φεβρουάριος 1868) μέχρι τους Λάκκους (*garbi tarafını dahi bu vechle taht-ı muhafaza ve müdafaa koymak için Hanya'dan berren ile Alikân'a ve Lakos ve Kadano'dan bilmürur Seline Kastelinde müntehi olmak üzere tayin olunan hatt-ı müdafaa'nın bu taraftan tehkimine başlanıldığından Kisamo ve Selino ve Omalo tariklerinin birleştiği Lakos noktası bundan akdem ele konulduğu ve inşaat-ı lazimeye kemal ikdam ile çalışılmakta bulunduğu cihetle inşaallah taalâ havaların müsaadesiyle Lakos'a kadar derdest inşa bulunan kulelerin iki haftaya değin itmam kılınabileceği*). Στόχος ήταν, σύμφωνα με το υπόμνημα, η μεταφορά τεσσάρων λόχων στην περιοχή του Σελίνου ώστε να επιχειρηθεί με το λιγότερο δυνατόν αριθμό ανδρών η επάνδρωση αυτής της γραμμής. Επιπλέον, δύο λόχοι από τη μεραρχία Σφακίων θα επάνδρωναν το Φραγκοκάστελο, ώστε να μην μπορούν να προσεγγίσουν τα ελληνικά ατμόπλοια τη νότια πλευρά του νησιού, από το Καστέλι Κισσάμου μέχρι την Ιεράπετρα.

- Τέλος, θα χαρασσόταν «μια γραμμή από το Ρέθυμνο δια ξηράς μέχρι το Φραγκοκάστελο, διερχόμενη από το στενό των Σελλίων στον καζά του Αγίου Βασιλείου» (*Resmo'dan berren Aya Vasil kazasında kain Sela boğazından mürur ile mezkur Frankokasteline kadar bir hatt temdid olacaktır*), η οποία δεν είχε ακόμη ξεκινήσει να κατασκευάζεται τον Φεβρουάριο του 1868.

Εικόνα 1. Το έγγραφο από το Οθωμανικό Αρχείο Πρωθυπουργίας (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), İ.MTZ.GR (Eyalât-ı Mümtaze Girid İradeleri) φάκ. 11 υποφ. 301.1.2.

Το υπόμνημα του Χουσεϊν Αβνή Πασά αποκαλύπτει με σαφήνεια τον στρατηγικό σχεδιασμό της ανέγερσης του δικτύου των οχυρώσεων στην επαναστατημένη ύπαιθρο της Κρήτης, το οποίο θα συνοδευόταν από τη διάνοιξη δρόμων για τη γρήγορη μετακίνηση των στρατευμάτων στο χώρο: «Οι γραμμές αυτές θα επιτρέψουν στα διερχόμενα αγήματα να χρησιμοποιούν στρατηγικά σημεία και να κινούνται μεταξύ των χωριών κατά μήκος αυτών των γραμμών. Για να διευκολυνθούν οι κινήσεις των στρατευμάτων εντός των εν λόγω γραμμών, εκτός των υπό κατασκευή επί του παρόντος κουλέδων, διανοίγονται ήδη και δρόμοι.» (*bu hattların ele mühim sevkülceys mevakinde seygar firkaları birer merkez ittihazıyla hattut-ı mevzuanın ilerisine ve gerisine ve alelhusus hattlarınınından kalacak kurra arasından devr ve hareket ederek dahilin ve rahlin teminine bakılacaktır; hattut-ı mezkure bu nice harekât-i askeriyeye suhulet hasil olmak için derdest inşa bulunan kuleler beraber yollar dahi açılmaktadır*). Σύμφωνα με το υπόμνημα, είχαν ήδη διανοιχθεί «πολλοί δρόμοι από τα Χανιά προς τους Λάκκους, τη Μαλάξα, τα Κεραμιά και τον Αποκόρωνα. Υπό κατασκευή βρίσκεται δρόμος προς το εσωτερικό και τη σκάλα του καζά του Αποκόρωνα, τις Καλύβες, και από εκεί στον Αλμυρό (Ατζί Σου). Με τη βοήθεια του Θεού, θα έχει ολοκληρωθεί και αυτός εντός δύο εβδομάδων και στη συνέχεια θα φτάσει μέχρι το Ρέθυμνο. Αν δώσει ο Θεός, θα ολοκληρωθεί μέσα σε κατάλληλη προθεσμία και ο δρόμος που θα διανοιχθεί προς την Κάντανο και από εκεί στο Καστέλι Σελίνου και από την Ίμπρο στους Λάκκους, ώστε να διανοιχθούν δρόμοι σε κάθε άκρη (*Hanya'dan Lakos'a ve Malaksa ve Keramya ve Apokoron taraflarına müteaddid yollar açıldığı gibi Apokoron kazası dahilinde dahi bu kazanın iskelesi bulunan Kalivez rahline ve oradan dahi Armiro yani Acı Su'ya kadar bir yol küşad*

olunmakta olunup; biminnetihi tealâ iki haftaya kadar burası dahi itmam olunur ise bu yolun ba'dehu Resmo 'ya varınca uzatılmışmaktadır; bu taraf inşaatı inşallah tealâ mamul olunan müddet içinde ikmal olunabilip de Kadano 'ya varıldığı halde oradan da Selino Kasteline ve Beriyoğ'dan Lakos'a vasil olan istikamına göre icabi vechile yol açılarak bu hattın bir baştan bir başa yolları yapılmış). «Έν κατακλείδι, αν χρειαστούν να προωθηθούν στρατεύματα σε κάθε τμήμα του νησιού, θα υπάρχουν δρόμοι και οχυρώσεις σε στρατηγικά σημεία» (*hulasa cezirede her ne tarafa asker yürürülmek lazım gelir ise hemen yollarının tanzimi ve nukat-ı mühimmesinin inşaat münasebe ile tahkimi*).

Η αποτελεσματικότητα αυτού του σχεδιασμού στην καταστολή της επανάστασης του 1866 επιβεβαιώνεται άμεσα. Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο στα Χανιά Ν. Σακόπουλο, που γράφει στον Π. Δεληγιάννη στις 4 Μαρτίου 1868: «Ο εχθρός κατέχει δια των δυνάμεών του διαφόρους επικαίρους θέσεις της νήσου. Έκτισε και κρίζει απανταχού πύργους συνδεομένους αλλήλοις, κατασκευάζει οδούς, άστυνας ήδη επαραιώσεν, απαγορεύει την εκ των πόλεων εξαγωγήν τροφών. Αυτά αφ'ενός και η πανταχού εξαπλωθείσα χιων περιορίζει τους επαναστάτας εις στενότερον κύκλον.⁴

Πρόκειται για την πρώτη μάλλον φορά που στην ιστορία της Κρήτης ένα τόσο ολοκληρωμένο δίκτυο φρούρησης οργανώνεται ως πρόβλεψη ενός εχθρού που κινείται ως επί το πλείστον στην ενδοχώρα του νησιού και λιγότερο στη θάλασσα.⁵ Η σειρά αυτή των κατασκευών κατά μήκος των διαδρομών πρόσβασης μεταξύ εδαφικών ενοτήτων και από κομβικά σημεία της υπαίθρου προς τις πόλεις, αποτελεί ένα σύστημα πρόληψης μελλοντικών εξεγέρσεων και καταστολής τοπικών αναταραχών.

Ενώ στο αναφερόμενο έγγραφο ο Χουσεΐν Αβνή Πασάς αναφέρεται σε τέσσερις κύριες γραμμές φρούρησης (που αναφέρονται επίσης ως «γραμμές αμύνης» στο έγγραφο) ως υποσύνολα ενός ολοκληρωμένου δικτύου στην δεδομένη γεωμορφολογία της Κρήτης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτές θα αποτελούσαν τις κυρίαρχες δομές, οι οποίες σχετιζόμενες με άλλα υποσύνολα κουλέδων, θα ολοκλήρωναν αυτό το πυκνό δίκτυο κατασκευών και θα ήσαν σε θέση να κατευθύνουν και να ιεραρχούν τις κινήσεις του οθωμανικού στρατού. Οι δευτερεύουσες αυτές θέσεις, όπως για παράδειγμα οι τρεις κουλέδες στην περιοχή βορείως του οικισμού Φόδελε κοντά στην ακτή, ή εκείνοι στην επαρχία Αμαρίου,

⁴ Καλλιβρετάκης 1998, σ. 222.

⁵ Σκουτέλης 2018.

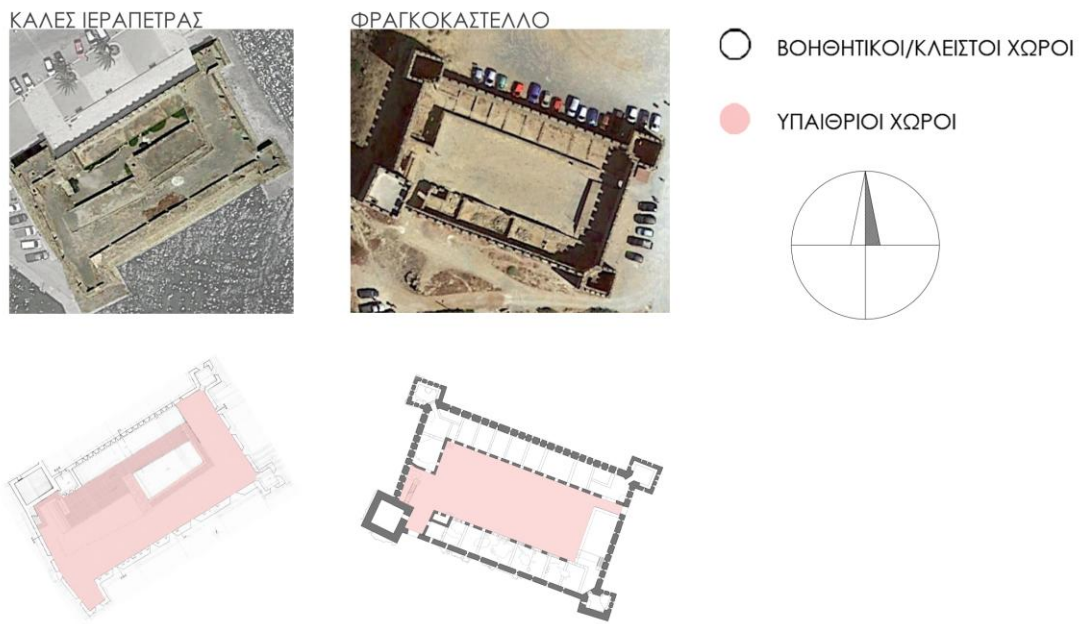
μπορεί να μην αξιολογούνται στο επίσημο έγγραφο, όμως κατά πάσα πιθανότητα υφίσταντο και θα αποτελούσαν συμπληρωματικές δομές στις κύριες διαδρομές που εκεί μνημονεύονται. Οι οχυρές αυτές κατασκευές λοιπόν τοποθετούνται κατά μήκος των σημαντικότερων περασμάτων μεταξύ μιας γεωγραφικής ενότητας και μιας άλλης, σε σημεία ικανά να ελέγξουν τις κινήσεις των ομάδων των επαναστατών. Οι θέσεις τους, όμως περισσότερο οι μεταξύ τους σχέσεις αλληλεξάρτησης, χαράζουν ιδεατές γραμμές, ικανές να αναδιατυπώσουν την γεωμορφολογία του νησιού ως την κατεξοχήν σταθερά στην οργάνωση των γεωγραφικών ενοτήτων ως διοικητικές μονάδες, τις επαρχίες. Μελετώντας τα δεδομένα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε λοιπόν ότι σε αυτή την περίπτωση δεν επρόκειτο περί γραμμών άμυνας αλλά περί γραμμών ελέγχου και ανάσχεσης των κινήσεων μικρών ομάδων στην διαδικασία συγκέντρωσης για περαιτέρω δράση.

Στην Ιεράπετρα το βενετσιάνικο φρούριο (Castel Gerapetra) και στα Σφακιά το Φραγκοκάστελο (Castel San Nikita), ενώ είχαν κατασκευαστεί τον 14^ο αιώνα με σκοπό να αποτρέπουν τις πειρατικές επιδρομές, στην συγκεκριμένη συγκυρία μετατρέπονται σε κουλέδες, αποκτώντας το σημαντικότερο των χαρακτηριστικών αυτών των οχυρών, δηλαδή πυκνές σειρές τυφεκιοθυρίδων στα μέτωπα που βλέπουν με κατεύθυνση στο εσωτερικό του νησιού και όχι προς τη θάλασσα. Προκειμένου να ξαναγίνει λειτουργικό το Φραγκοκάστελλο, με γνώμονα τις ανάγκες άμυνας με τα σύγχρονα τουφέκια, διανοίχτηκαν εξηνατάξι πολεμίστρες, η πλειονότητα των οποίων στον βόρειο τοίχο και τους μικρούς πύργους, με σκοπό να αναχαιτίζουν επιθέσεις από την μεριά της στεριάς. Σε αυτή την επέμβαση εντάσσεται η αποδυνάμωση της τοιχοποιίας στους τρεις μικρούς πύργους λόγω απομείωσης, δηλαδή καθαίρεσης του πάχους της τοιχοποιίας κατά το ήμισυ, ώστε να διανοίγονται ευκολότερα οι τυφεκιοθυρίδες και το πάχος του τοίχου να μην επηρεάζει στην σκόπευση. Οι τοίχοι επί των οποίων έγιναν τέτοιου είδους διανοίξεις, επιχρίστηκαν με το κονίαμα σε χρώμα ανοιχτής ώχρας και με τα χαρακτηριστικά σημάδια από μυστρί (*σαρδελωτά*), ενώ δεν πειράχτηκε ούτε η ανωδομή ψηλότερα των τεσσάρων μέτρων, ούτε οι σωροί από χώματα και πέτρες που είχαν ωστόσο διαμορφωθεί εντός των πρώην στεγασμένων χώρων, από την κατάρρευση των δωμαίων. Αντίθετα, οι επιχώσεις αυτές διαμόρφωναν την κατάλληλη στάθμη για την άνετη πρόσβαση των στρατιωτών στις νέες πολεμίστρες, που περιορίστηκαν στους ισόγειους χώρους, γεγονός που

επιβεβαιώνει ως δεδομένη και αποδεκτή, την κατάρρευση των υπερκείμενων δωματίων και πατωμάτων.⁶

Στο φρούριο της Ιεράπετρας, λόγω της αδυναμίας διάνοιξης τυφεκιοθυρίδων στο χαμηλό επίπεδο, έγιναν ξανά χρήσιμες οι πολεμίστρες της στέψης των τοίχων με κατάλληλα διαμόρφωση. Στο στενό μεταξύ Παχειάς Άμμου και Ιεράπετρας, πέραν του βενετσιάνικου κάστρου, η γραμμή αποκλεισμού συμπληρώνεται από έξι μικρούς κουλέδες, στις Μάλες, στην Ρίζα, στο Κεντρί, στην Επισκοπή, στην Βασιλική και στην Παχιά Άμμο. Η περιοχή του Φραγκοκάστελου γίνεται κομβική, στην διαδρομή προς το Ρέθυμνο μέσω Σελλιών, Πλακιά, Μούνδρου και Καλονύχτη, αλλά παράλληλα και ως συνέχεια της διαδρομής που από το φαράγγι της Ίμβρου οδηγεί στο Ασκύφου, στον Αποκόρωνα, τέλος στον ναύσταθμο της Σούδας. Το βενετσιάνικο κάστρο του Σέλινου (Castel Selino), η σημερινή Παλαιοχώρα, συμπληρώνει το δίκτυο των παράκτιων οχυρώσεων που από την εποχή των Βενετών ήταν σε θέση να ελέγχει τις κινήσεις στο Λιβυκό, και από εδώ άλλο σύστημα οχυρών θέσεων θα ενίσχυε τον έλεγχο των επαναστατών στις κινήσεις προς τους Λάκκους Κυδωνίας, στην ρίζα των Λευκών ορέων, είσοδος και κατάληξη για το οροπέδιο του Ομαλού. Στα τρία αυτά κομβικά σημεία της νότιας ακτής ο Χουσεΐν Αβνή Πασάς προσθέτει ένα τέταρτο, το Τυμπάκι, και προτείνει την σύνδεσή του μέσω άλλων οχυρών θέσεων με το Μεγάλο Κάστρο.

⁶ Οι στάθμες από τις αποθέσεις χωμάτων που μάλλον διαμορφώθηκαν μεταξύ 1644 – 1866, φαίνονται λόγω της διαφορετικής κατάστασης φθορών επί της επιφάνειας των τοίχων, έως σήμερα και επιβεβαιώνονται από τεχνίτες που εργάστηκαν στο φρούριο την περίοδο 1974-76.

Εικόνα 2. Το Φραγκοκάστελλο στα Σφακιά και το φρούριο της Ιεράπετρας στην μετατροπή τους σε κουλέδες, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της νέας περιόδου εχθροπραξιών (σχεδιασμός: Στράτος Καλατζιδάκης και Μάνος Παπαδάκης).

Από την μέχρι σήμερα διερεύνηση σχετικά με τα οχυρά αυτής της περιόδου, τις πληροφορίες για μικρότερα οχυρά σε θέσεις κοντινές, τα περισσότερα σήμερα κατεστραμμένα, αλλά ειδικά λόγω του σχηματισμένου δικτύου που σχεδιάζει ο Χουσεΐν Αβνή Πασάς, φαίνεται πως πολλοί κουλέδες είχαν ήδη ξεκινήσει να χτίζονται, ή είχαν ολοκληρωθεί από τα τέλη του 1866 έως τον Φεβρουάριο του 1868, ενώ οι μεγάλοι κουλέδες χτίστηκαν σε αυτή την δεύτερη φάση, εντός πολύ στενών χρονοδιαγραμμάτων. Η γεωμετρία, η δομή και η τυπολογική τους οργάνωση, τα τελευταία πέντε χρόνια, αποτελούν αντικείμενο μελέτης στα μάθημα «Επεμβάσεις σε Υφιστάμενα Κελύφη», στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης.⁷ Προς το παρόν έχουν καταγραφεί έντεκα οχυρά, στην προσπάθεια να

⁷ Οι κουλέδες που έχουν αποτυπωθεί και οι αντίστοιχες φοιτητικές ομάδες εργασίας είναι: **Νιό Χωριό** (Ανδρεάκη Γεωργία – Γεωργίου Στεφανία– Σισμανίδου Αφροδίτη - Τριανταφυλίδου Χαρά), **Ασκούφου** (Αντώνης Δυσσεάκης - Νίκος Φουρνάρης - Σωτήρης Ντζουφράς - Γαρατζιώτη Χαρά - Πετάση Δανάη - *Andrea Deriu* - *Michele Pischedda*), **Αγία Ρουμέλη** (Ζουγανέλης Σπύρος - Δημοσθένης Ζερβουδάκης -

προχωρήσει μια ισόρροπη, παράλληλη επεξεργασία σε όλη την επικράτεια της Κρήτης, ώστε να γίνονται αντιληπτές οι αναλογίες και οι συσχετισμοί. Διερευνώντας την τυπολογική τους οργάνωση είμαστε σε θέση να εξάγουμε γενικά συμπεράσματα σχετικά με την ιεράρχηση των θέσεων, την χωρητικότητα σε στρατιώτες και την καθημερινή ζωή εντός του οχυρού.

Εικόνα 3. Τυπολογική κατάταξη κουλέδων της Κρήτης της περιόδου 1866-1869 (σχεδιασμός: Βασίλης Βιτωράκης, Κάρολος Ραάτ, Μάνος Παπαδάκης).

Επικρατέστερος τύπος οργάνωσης μελετώντας σε οριζοντιογραφία τους χώρους του κάθε κουλέ, είναι εκείνος του μεγάλου, στην Απτέρα, στην απόληξη της βραχώδους έξαρσης όπου και η αρχαία πόλη. Εδώ χτίστηκε ο κουλές ως συνέχεια και ως εξάρτημα του οχυρού Ιτζεδίν, χτισμένο κατά την προηγούμενη δεκαετία, με σκοπό την φύλαξη της εισόδου στο λιμάνι της Σούδας. Ο κουλές, σε υψηλότερη θέση περίπου πενήντα μέτρα από το Ιτζεδίν, εποπτεύει σχεδόν ολόκληρη την επαρχία Αποκόρωνα, φυσική συνέχεια της διαδρομής από Χανιά προς το Ρέθυμνο και σημείο αναφοράς της επαρχίας Σφακίων, επειδή αποτελεί την φυσική οδό επικοινωνίας της ορεινής αυτής περιοχής με τις άλλες ενότητες της Κρήτης, ακόμη και σήμερα. Ένας μεγάλος ορθογώνιος χώρος με διαστάσεις 47 X 28 μέτρα, στεγασμένος περιμετρικά

Αναστασία Χατζηγιάννου - Νικολίνα Τσακίρη - Χριστιάνα Σιδέρη), **Λουτρό** (Αρακαδάκη Ελένη - Αρχάκη Στέλλα - Βιτωράκης Βασίλης - Παπαγγελόπουλος Γιώργος), **Λουτρό - Φρούριο Λιμανιού** (Λιουδάκη Εμμανουέλα - Ξεκαρδάκη Μαρία - Πατεράκη Ελένη) , **Καλονύχτης** (Stolianova Νίνα - Μανουδάκη Νεφέλη - Φιλιππίδη Νικολέτα), Κουλές **Μέρονας** (Διαμαντάκης Μανώλης), Κουλές **Πλακιάς** (Δασκαλάκης Νεκτάριος - Δελήμπασης Νίκος - Κοψαλή Ευθυμία- Βλαχογιάννη Μαίρη), Κουλές **Φόδελε Ανατολικός** (Προκόπης Λαδής - Γιώργος Αυγερινού - Ιάσοντας Μπρούντζος, Κωνσταντίνος Καμπούκος), **Φόδελε Δυτικός** (Κανάκη Ελίζα - Κυριαζίδη Δανάη - Κωνιού Μαρίνα - Λαγός Αντώνης) **Βασιλική** Ιεράπετρας (Αβραμάκης Σταύρος - Σκλάβος Παναγιώτης - Τίτα Πολυξένη - Χατζηδάκη Ειρήνη)

ενός κεντρικού αιθρίου, συνεχιζόμενο με ημικυκλικό συμπληρωματικό χώρο με επτά βοηθητικά δωμάτια, το κεντρικό των οποίων λειτουργούσε ως μαγειρείο και επίσης ως μοναδικός θερμαινόμενος χώρος. Προς την κατεύθυνση αναμονής των ομάδων επαναστατών, σε αυτή την περίπτωση προς τα νότια και προς τα νοτιοδυτικά, οι ακμές του κεντρικού ορθογώνιου χώρου διαμορφώνονται σε κυλινδρικούς πύργους, προβάλλοντας εξωτερικά του κυρίως όγκου, προκειμένου να αυξάνεται ο αριθμός των οπλιτών που επιχειρούν σε εκείνες τις πλευρές. Από τον αριθμό των τυφεκιοθυρίδων σε αυτές τις δύο πλευρές, μπορούμε να υποθέσουμε πως η σταθερή φρουρά αποτελούνταν από ογδόντα τουλάχιστον οπλίτες, σαράντα στο χαμηλό στεγασμένο επίπεδο και άλλοι σαράντα στις υψηλές πολεμίστρες.

Σε αντίστοιχη διάταξη ο κουλές στο οροπέδιο του Ασκύφου, με διαστάσεις στο ορθογώνιο τμήμα 30 X 15 μέτρα και ημικυκλικό τμήμα που προκύπτει σε επαπτόμενη με το ορθογώνιο. Ομοίως ο μεγάλος κουλές στο Λουτρό (29 X 25 μέτρα), αποτελούμενος από δύο ορθογώνιους χώρους και με τους δύο χαρακτηριστικούς κυλινδρικούς πύργους. Εδώ η άμυνα της περιοχής και του πλέον ασφαλούς λιμανιού στα Σφακιά, υποστηρίζονταν από το πολυβολείο επί της εισόδου στο λιμάνι και την εποπτεία μικρού κουλέ στο χωριό Ανώπολη. Η εμβέλεια των κατασκευών εδώ, συμπληρωνόταν από τον κουλέ που κατασκευάστηκε ίσως σε προηγούμενη φάση, ως συμπλήρωση κάτω από το βενετσιάνικο κάστρο στην Χώρα Σφακίων, με μέτωπο πάντα προς τον οικισμό.

Η θέση και μάλλον η δυσκολία κατασκευής μεγάλου οχυρού στην Αγία Ρουμέλη οδήγησε στην σύμπτυξη του τύπου, διαστάσεων στην κάτοψη 29 X 9 μέτρα, με δύο συμμετρικά όμοια κτήρια να τοποθετούνται επί της κορυφογραμμής του δυτικού βράχου στην είσοδο για το φαράγγι της Σαμαριάς, ανεξάρτητα, ώστε να αυτονομούνται σε περίπτωση μερικής πτώσης στους επαναστάτες. Το σύστημα της νότιας ενότητας των Λευκών ορέων συμπληρωνόταν από μικρότερους κουλέδες – βίγλες σε ορατότητα μεταξύ τους, δύο ανατολικά της εισόδου στο φαράγγι, και από εκεί στους οικισμούς Άη Γιάννης και Αράδενα.

Από μια πρώτη αξιολόγηση σύμφωνα με το περιορισμένο υλικό που έχουμε μελετήσει, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως πολλοί από τους κουλέδες σε αυτή την φάση αναδιάρθρωσης, μετά την ανάληψη των επιχειρήσεων από το Χουσεϊν Αβνή Πασά, κατασκευάζονται ως συνέχεια πολύ μικρών οχυρών, που αρχικά υπήρξαν ως βίγλες παρακολούθησης και μόνο. Στο Νιό Χωριό του Αποκόρωνα και στον Μέρωνα στο Αμάρι, ο μικρός αυτός πύργος λειτουργεί ως έναυσμα στήριξης

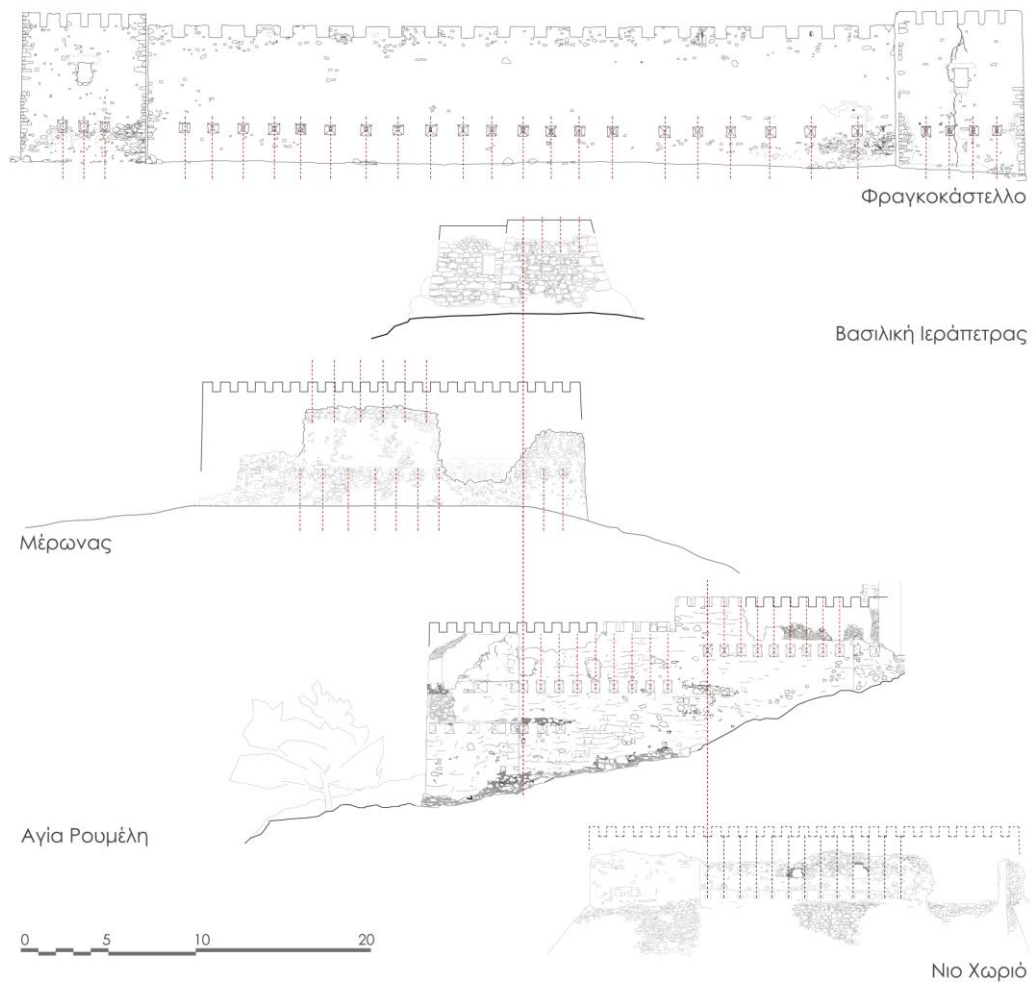
μιας γωνίας του μεγάλου κτηρίου που τον αντικαθιστά. Μεγάλο ορθογώνιο στον Μέρωνα, όμοιο με κατάληξη σε ημικόκλιο στα δυτικά στο Νιό Χωριό.

Μικρότεροι κουλέδες όπως αυτοί στην διοικητική ενότητα του Ρέθυμου, στον Πλακιά και στον Καλονύχτη, στο Φόδελε του Ηρακλείου και στην Βασιλική της Ιεράπετρας, σε σχήμα κύβου ή σε σχήμα παραλληλεπίπεδου, σχεδιάζονται με διπλή παράλληλη σειρά τυφεκιοθυρίδων, σε στεγασμένο χώρο ή και σε δώμα με πολεμίστρες. Χαρακτηριστικό στην Βασιλική είναι η συμπλήρωση- επέκταση του κυρίως χώρου, με αφιδωτές ταϊστρες για τρία άλογα, ενώ στους κουλέδες του Φόδελε συμπληρωματικά χαμηλά κτήρια στεγάζουν άλλοτε κουζίνα και άλλοτε στάβλο.

Σημαντικό χαρακτηριστικό της κατασκευής αποτελεί η διαμόρφωση των οπών σκόπευσης, αναλογικά με το πάχος της λιθοδομής, διαμορφώνοντας κεντρική οπή πλάτους 8 έως δέκα εκατοστών και ύψους 25 έως τριάντα, ενώ η μεταξύ τους απόσταση άλλοτε κυμαίνεται μεταξύ 1,70 και 2,00 μέτρων, όπως στο Φραγκοκάστελλο και στον κουλέ του Μέρωνα και άλλοτε μεταξύ 0,80 και 1,00 μέτρου, όπως στην Βασιλική Ιεράπετρας, στην Αγία Ρουμέλη και στο Νιό Χωριό.

Εικόνα 4. Εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου στον κουλέ της Αγίας Ρουμέλης με τις δύο σειρές τυφεκιοθυρίδες σε στεγασμένους χώρους και τρίτη σειρά στο δώμα. (φωτογραφία Νίκος Σκουτέλης).

Εικόνα 5. Τυπολογική κατάταξη κουλέδων της Κρήτης σε σχέση με την πυκνότητα των τυφεκιοθυρίδων (σχεδιασμός Μάνος Παπαδάκης).

Αναλύοντας το δομικό τους σύστημα εύκολα γίνεται αντιληπτός ο τρόπος εργασίας των οικοδόμων από όπου προέρχεται και ο κοινός χαρακτήρας των κατασκευών. Το δυσπρόσιτο των θέσεων επέβαλε την αναζήτηση των λίθων και των αδρανών στην περιοχή του ίδιου του χώρου ανέγερσης. Ωστόσο η αδυναμία εξόρυξης μεγάλων λίθων για την κατασκευή υπέρθυρων και κατωφλιών, οδήγησε στην χρήση ξύλινων δοκών εντός της τοιχοποιίας, στην στερέωση της ανωδομής των ανοιγμάτων. Εύλινες δοκοί μεγαλύτερης διατομής στερέωναν τα μεσοπατώματα και τα δώματα,

όπου οι στρώσεις από λεπίδι πλασιωνόταν από το επίχρισμα, σε συνέχεια των τοίχων, για την καλύτερη απορροή των ομβρίων.

Κοινό χαρακτηριστικό είναι το πάχος των λιθοδομών, 1,40 μέτρα στα χαμηλά επίπεδα και 0,80 μέτρα στο υπερυψωμένο τμήμα, αλλά και το ισχυρό συνδετικό κονίαμα, πλούσιο σε ασβέστη και αδρανή μαζεμένα κάθε φορά από την δεδομένη περιοχή. Το τελικό επίχρισμα πάντα από όμοια ποσόστρωση με το κονίαμα, με λεπτόκοκκο υλικό, γίνεται “πατητό” στους στεγασμένους χώρους και “σαρδελωτό” στους υπαίθριους. Αυτή η διαφοροποίηση αποτελεί και την πλέον σημαντική παρατήρηση για τον εντοπισμό των επεμβάσεων της περιόδου σε βενετσιάνικα φρούρια.

Από τα προηγούμενα προκύπτουν συμπεράσματα ικανά να επιβεβαιώνουν την εξαιρετική επιτάχυνση στις διαδικασίες κατασκευής του οχυρών και την ανταπόκριση σε ένα ολοκληρωμένο στρατηγικό σχέδιο, εντός γενικού συναγερμού για την αντιμετώπιση της επανάστασης στην Κρήτη από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Το άγνωστο μέχρι σήμερα στην έρευνα έγγραφο του Χουσεΐν Αβνή Πασά που εντοπίστηκε και δημοσιεύεται σε αυτή τη μελέτη ξεκαθαρίζει με σαφήνεια ότι η ανέγερση των κουλέδων στην Κρήτη ήταν αποτέλεσμα ενός ενιαίου σχεδίου, που σχετίζεται προφανώς με θεωρητικές αρχές περί καταστολής εξεγέρσεων στην ύπαιθρο. Στις δεδομένες συνθήκες πολεμικών επιχειρήσεων στην επαναστατημένη Κρήτη, όπου η διεξαγωγή ενός ατυπικού πολέμου όφειλε να μελετηθεί σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες της γεωμορφολογίας του νησιού, σχεδιάστηκε ένα δίκτυο οχυρών, σε νευραλγικές θέσεις, με διαφοροποιημένο μέγεθος, ανάλογα με την λειτουργία στην οποία το κάθε μέρος θα έπρεπε να συμβάλλει, προσανατολισμένο σε σχέση με τις αναμενόμενες κινήσεις των ομάδων των επαναστατών. Ο δεδομένος αρχιτεκτονικός τύπος, εδράζοντας στο έδαφος διαίρειται, τροποποιείται, μιμείται τα πρανή και κατ’ αυτόν τον τρόπο επικαιροποιεί την αποτελεσματικότητά του. Τέτοιος αριθμός και όγκος κατασκευών, υλοποιημένος εντός μικρού χρονικού διαστήματος, ενώ αποτελεί δίκτυο καταστολής σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, παράλληλα αναδεικνύει τον πλούτο των γεωγραφικών ενοτήτων στο νησί, την αυτονομία αλλά και την συνάφεια αυτών των χώρων, μέσω ενός κτηριακού τύπου που επιβάλλει την κλειστή του μορφή ως ένα επιπλέον εργαλείο ανάγνωσης αυτής της γεωγραφίας, που μεταβάλλεται σε γεωγραφία του βλέμματος, και μεταβάλλει τον τόπο σε τοπίο, δηλαδή σε χώρο κατανοητό, άρα και ελεγχόμενο.

Βιβλιογραφία

- Ασημάκη 2014: Ασημάκη, Ευσταθία, *Δίκτυο οθωμανικών οχυρώσεων τον 19^ο αιώνα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούνιος 2014.
- Καλλιβρετάκης 1998: Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, μετάφ. Αθηνά Βουγιούκα, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998.
- Καλλιβρετάκης 2003: Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, «Η Κρήτη 1829-1869: Μεταξύ δύο επαναστάσεων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Δ', Αθήνα 2003, σ. 373-388.
- Σκουτέλης 2003: Σκουτέλης, Νίκος, “ΚΡΗΤΗ”, στον τόμο *Νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική*, επιμέλεια Δ.Φίλιππίδης, Αθήνα, 2003, σ.160-182.
- Σκουτέλης 2016: Σκουτέλης, Νίκος Βασίλης Βιτωράκης, Αντώνης Καραμήτρου, Κάρολος Ραάτ, «Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων» 8ο ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΣΟΒΙΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. σε συνεργασία με το Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. με τίτλο: *Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών και των Γεωγραφικά Απομονωμένων Περιοχών*, 21- 24 Σεπτεμβρίου 2016.
- Σκουτέλης 2018: Σκουτέλης Νίκος, «Three different defensive networks in 13th –19th c. Crete. Contemporary perspectives», *Proceedings of the 4th Biennial of Architectural and Urban Restoration, BRAU4 host of the Itinerant Congress Hidden Cultural Heritage: Under Water, Under Ground And Within Buildings, Rethymno 15–30 April, 2018*.
- Χρηστάκης 2004: Χρηστάκης, Χ. Γ., *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, εκ.Κρητικά Γράμματα, Αθήνα 2004.